

КРИТЕРІЇ СУБ'ЄКТА ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Питання про критерії суб'єкта є одним із найбільш дискусійних у системно-суб'єктному підході в психології. Незважаючи на певні досягнення у з'ясуванні сутності активності суб'єкта в рамках діяльнісного, культурно-історичного підходів, а також підходу з точки зору соціального опосередкування до аналізу тенденцій особистісного розвитку та визначення основних аспектів методології дослідження особистості, на сьогодні відсутня чітка диференціація категорій суб'єкта та особистості.

Тому в плані подальшого теоретичного аналізу для визначення цілісної характеристики суб'єктної активності особистості існує потреба в поглибленому вивченні критеріїв професійного становлення суб'єкта, оскільки питання про критерії категорії «суб'єкт» залишається відкритим. З огляду на це основною метою статті є виявлення основних суперечностей щодо уточнення понять суб'єкта й особистості та на цій основі розкрити можливі критерії суб'єкта військово-професійної діяльності. Розв'язання окресленої проблеми дасть змогу визначити можливі шляхи виходу із цієї методологічного кута та більш чітко визначити можливі емпіричні індикатори суб'єкта й особистості.

Результати теоретичного аналізу. Критерії суб'єкта ми зустрічаємо в працях багатьох учених, зокрема, Б. Ананьєва, К. Абульханової, А. Брушлінського, Н. Воляннюк, А. Журавльова, В. Знакова, В. Татенка та ін. Звертаючись до теоретичних і практичних наукових розвідок та дотримуючись гіпотези про те, що критерій суб'єкта має бути рівневим, розглянемо більш детально критерії суб'єкта, виокремлені різними авторами.

Так, у розумінні Б. Ананьєва людина як суб'єкт діяльності – це певний етап людського розвитку, який передбачає форму-

вання психічних властивостей і механізмів у процесі професійної діяльності. Для вченого особистість – це ядерна структурна організація, а суб'єктом стає людина в процесі своєї професійної діяльності і творчості. Суб'єкт характеризується через сукупність діяльностей і ступінь їх продуктивності, а його провідною рисою є перетворювальна активність, яка може бути спрямована на себе (побудова чи зміна власного життя) чи на інших людей для зміни їх становища в суспільстві [1].

Близької до Б. Ананьєва позиції дотримується В. Бодров, який розглядає професійну придатність суб'єкта до діяльності як властивості людини, що володіє суб'єктивними якостями [2].

К. Абульханова пропонує акмеологічне розуміння суб'єкта, для чого вводить поняття «суб'єкт життєдіяльності» [3]. На її думку, особистість стає суб'єктом власної діяльності і життя в цілому тільки на вищих, дорослих етапах свого розвитку. У працях К. Абульханової *першим* критерієм є здатність особистості до організації власного життя, життєвих етапів і регуляції об'єктивно існуючих життєвих обставин. *Другий* критерій полягає в можливості особистості як суб'єкта «виробляти свої способи розв'язання суперечностей, що виникають постійно ...» між нормативними вимогами та індивідуальними особливостями і вимогами особистості [3, с. 5]. Включення суб'єкта в діяльність супроводжується співвіднесенням його індивідуальних можливостей, здібностей із тими вимогами, що висуваються змістом та умовами самої діяльності для успішного її виконання. У процесі освоєння професійної діяльності, виникнення нових завдань, професійних ситуацій, нестандартних умов постійно виникають суперечності між вимогами діяльності і рівнем розвит-

ку як окремих особистісних утворень, так і професійно орієнтованих структур психіки. Ці суперечності і є основою рушійною силою розвитку особистості офіцера. Третій критерій особистості як суб'єкта полягає в оптимальному використанні психічних, особистісних, професійних та інших можливостей для розв'язання життєвих завдань. Без цієї здатності особистість не стає суб'єктом чи втрачає її статус. «Особистість не просто володіє сприйманням, мисленням, пам'яттю і не тільки здатна бачити, думати і пам'ятати, вона визначає, як і для чого пригадувати, щоб розв'язати життєво-практичне завдання» [3, с. 17].

Особистість з її потребою до самореалізації визначається як єдність індивідуальних і соціальних детермінуючих тенденцій у своїй ціннісній телеологічній інтенційності, потенційності. Інтеграція цих тенденцій і є досягненням особистості, тобто сама особистість – результат того, ким і як вона зуміла стати при цих зовнішніх і внутрішніх, психологічних, особистісних і соціальних умовах. Така єдність досягається через спосіб функціонування особистості, об'єктивізацію в часі і просторі життєвого шляху, множинність її форм, сфер, систем, а не задається її структурою, до якої вона зводилася тривалий час у вітчизняній психології, чи не визначається як сукупність рис, із якими вона ототожнювалася у світовій психології.

Четвертий критерій – власне акмеологічний; він визначає особистість як суб'єкта життя, постійно спрямованого на самовдосконалення, досягнення ідеалу. Суб'єкт, за визначенням К. Абульханової, є гармонійною, здатною до самореалізації особистістю, яка досягла вершини в ієрархічному розвитку, що позначає акмеологічний критерій. Суб'єкт досягає такого самовдосконалення особистості, яке спрямоване на досягнення її суцього. Несправжнє життя визначається як нездатність прожити власне життя, співзвучне власній індивідуальності. Справжнє життя – це вибір життєвої стратегії, що відповідає смислу життя. Життєва стратегія проявляється у

свідомості суб'єкта як Я-концепція, що дає можливість особистості усвідомити себе як суб'єкта, ставитися до себе як до джерела життєвих змін, причини подій і вчинків [4].

Розробляючи психологію суб'єкта, В. Знаков пише про екзистенційний пошук смислу життя. На сучасному етапі розвитку науки дедалі більшого значення набувають культурні та ціннісно-сміслові контексти, з якими суб'єкт зіставляє пізнавальну та перетворюючу діяльність. Теоретичні основи таких досліджень будуються на тому, що в психології людського буття одночасно реалізуються когнітивна й екзистенційна парадигми.

Орієнтиром для психологічних досліджень у цій галузі може бути «критерій суб'єктності» В. Татенка, відповідно до якого людина здатна свідомо творити свій життєвий світ, ні з ким не поділяючи цієї ролі [5]. В. Татенко виділяє в суб'єкті ядро, яке складається із субстанційних інтуїцій – споконвічно інтегрованих онтопсихологічних утворень, які несуть у собі сутнісний код онтогенетичних перевтілень індивіда в напрямку досягнення ним по-справжньому людського буття у світі [5, с. 251]. Однак інтуїції – не застигли утворення, вони реалізуються в спеціальних механізмах: самовтілення, самоаперцепції, самооцінювання, самоактуалізації, самовизначення, самопотенціювання і самопокладання. На думку автора, одним із головних понять є саморозвиток суб'єктного начала. Суб'єктне ядро споконвічно закладено в людині, яка народжується суб'єктом психічної активності.

Основним критерієм розвитку суб'єктності в концепції В. Селіванова є розвиток мислення. Ця модель являє собою закономірний розвиток поглядів А. Брушлінського. Розвиток суб'єктності пов'язується з різними підставами: з появою самосвідомості, волевою регуляцією, позицією, з усвідомленням себе, з діяльністю, з виокремленням об'єктів, із самовизначенням, із входженням до людських спільнот, із саморозвитком суб'єктного начала [6].

Щодо визначення можливих критеріїв на шляху професійної самореалізації

суб'єкта військової діяльності, то основний критерій оптимізації індивідуальної стратегії кар'єрного розвитку – це професійна самосвідомість, що включає в себе когнітивні, мотиваційно-цільові та операціональні компоненти. Аналіз останніх публікацій показує, що критеріями суб'єкта на шляху професіогенезу можуть бути характеристики професійного самовизначення [7]. Становлення суб'єкта військово-професійної діяльності зі своєю позицією, професійними планами, стратегією поведінки, цілями і програмами дій, ставленням до результатів діяльності й інших специфічних властивостей є результатом заломлення законів розвитку людини, зміни психічного складу на життєвому шляху під впливом діяльнісних детермінант. І в цьому процесі одним із критеріїв особливостей професійного становлення є рівень розвитку професійної свідомості суб'єкта. Механізм самовизначення покликаний забезпечувати оптимальне співвідношення процесів цілепокладання і знаходження засобів, з одного боку, і вірогідністю динамікою умов їх реалізації – з іншого.

Самовизначення як спосіб пошуку суб'єктом свого способу функціонування й розвитку може бути одночасно віднесене до трьох класів психічних явищ – процесів, станів і властивостей суб'єкта. Самовизначення як процес є головним для нього класом психічних явищ і включає усвідомлення, вибір та формування суб'єктом власної системи смислів, цінностей, мотивів, уявлень про навколишній світ і самого себе, а також визначення цілей і способів їх досягнення.

Для оцінювання феномену самовизначення пропонують використовувати дві групи характеристик: змістові і формально-динамічні. Більш вивченою є змістовий аспект самовизначення. У психології існує багато досить розроблених комплексних феноменів і понять, які разом утворюють зміст самовизначення. Насамперед це світогляд, образ світу і ставлення до нього, самосвідомість, образ Я, Я-концепція, самовідношення, ідентичність тощо.

Частковими змістовими елементами самовизначення є: основні цінності суб'єкта, ідеали, принципи, цілі, мотиви тощо; уявлення про принципи побудови світу і людського суспільства; довіра до світу, людей, себе; модель соціально-психологічного простору; уявлення про життєву перспективу; оцінка своїх можливостей і здібностей; очікування суб'єкта, а також основні критерії і показники досягнення життєвих цілей.

Розглядаючи самовизначення як процес, у його змісті можна виділити феномени, що стосуються військово-професійної діяльності: ціннісні уявлення про військовою професію (привабливість чи непривабливість військової служби), професійні знання, оцінка значущості військової діяльності, співвідношення військово-професійних цінностей із системою смислотворчих орієнтацій офіцера та з іншими особистісними цілями і цінностями, місце військово-професійної діяльності у структурі «життєвих смислів» тощо. Таким чином, можна зробити висновок про те, що уявлення про життєві і професійні цілі суб'єкта військово-професійної діяльності, його цінності, мотиви, інтереси і потреби є значущою детермінантою його життєдіяльності.

Другий критерій оптимізації індивідуальної стратегії кар'єрного розвитку – аутопсихологічна компетентність, яка включає в себе показники зрілості професійної особистості, насамперед, такі універсальні особистісні новоутворення, які переводять військовослужбовця в статус особистості професіонала. До таких показників відносять: інтелектуальну та поведінкову гнучкість, адаптивність, здатність управляти власним розвитком, високу мотивацію досягнень, адекватну самооцінку в поєднанні з високим рівнем самосприйняття та самоповаги, самоідентифікацію себе в професії.

Таким чином, рівень аутопсихологічної компетентності особистості військовослужбовця може бути оцінений як уміння оптимально використовувати у професійній діяльності власний психологічний ресурс.

Для виявлення особливостей розвитку професійної самореалізації суб'єкта військово-професійної діяльності можуть використовуватися такі показники критеріїв: **організаційного** – характер цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій та умов розвитку кар'єрного зростання, їх усвідомленість, рівень домагань, ставлення до обраної професії, бажання оволодіти необхідними знаннями, уміннями, навичками тощо; **діяльнісно-творчого** – переважаючі засоби і способи реалізації професійної діяльності, професійна компетентність; професійна спрямованість, самоконтроль, ступінь вираження професійної етики; характер творчої активності та уміння творчо розв'язувати професійні завдання; ступінь реалізації творчого потенціалу особистості; **суб'єктно-особистісного** – рівень сформованості суб'єктних якостей та особистісно-професійного розвитку; **результативно-професійного** – рівень результативності професійної діяльності, у т.ч. реалізації професійних знань, умінь, навичок і практичних професійних дій.

В. Петровський говорить, що феномен суб'єктності полягає в тому, що людина визначає себе як причину свого буття у світі, що виявляється в актах вільного виходу за межі передбаченого (прояву активної неадаптивності людини) ... в активності відбувається неначе подвійне звільнення суб'єкта – від станів найближчого до нього середовища і від його ж власних найпростіших потреб. Отже, за В. Петровським, бути причиною себе у світі є найістотнішою характеристикою суб'єкта, яка виявляється себе через ті психологічні феномени, які розкривають існування людини в системі різних взаємодій: 1) особистість розглядається в просторі індивідуального буття; 2) сферою існування особистості стає простір міжіндивідних зв'язків; 3) існування особистості розкривається за межами існування самого суб'єкта, його актуальних зв'язків.

У контексті заломлення зовнішнього через внутрішнє, на існування внутрішніх джерел активності і розвитку звертає увагу В. Чудновський [8]. Він виділяє внутрішню

логіку розвитку індивіда – спонтанність, яка необхідна для розуміння істинної діалектики розвитку: людський індивід у процесі своєї життєдіяльності набуває таких властивостей, які однозначно не визначаються попередньо ні зовнішніми впливами, ні внутрішніми природними даними. Вони є результатом їх взаємодії з діяльністю індивіда як єдиним саморегулюючим цілим [8]. Таким цілим є суб'єктивна реальність, яка має відносну незалежність. Вона формується під впливом об'єктивних умов, водночас згодом сама починає впливати на них і створювати собі «мале середовище розвитку», яке свідчить про активність суб'єктивного начала. З розвитком емансипованості від впливу середовища виростає і її значущість.

Отже, проведений аналіз можливих критеріїв суб'єкта та їх оцінка свідчить, що всі розглянуті критерії говорять про суб'єкта, який досягнув вершинних рівнів свого розвитку, що на сьогодні є одним із найбільш гострих і дискусійних питань у психології суб'єкта. У цьому аспекті принциповим є питання про співвідношення понять «суб'єкт» і «особистість». Можна погодитися із твердженням О. Сергієнко, яка зазначає, що особистість – це стрижнева структура суб'єкта, яка задає загальний напрямок самоорганізації і саморозвитку [9]. Особистість встановлює напрям руху, а суб'єкт реалізує його через координацію вибору цілей і ресурсів індивідуальності людини. У такому разі людина буде здійснювати зрілі форми поведінки залежно від ступеня узгодженості континуума «суб'єкт-особистість».

Спираючись на такий теоретичний конструкт, ми вважаємо, що процес формування особистості військового професіонала і досягнення визначеного рівня придатності до військової праці буде зумовлюватися синтезом, з одного боку, можливостей, здібностей та активності його особистості, а з іншого боку – вимогами діяльності, зумовленими особливостями її змісту, засобів, умов та організації. На основі цього синтезу включення особистості в службову діяльність формується суб'єкт військової діяльності.

Відповідно до такого розуміння взаємозв'язку «суб'єкт-особистість» можуть бути продовжені дослідження в рамках існуючих основних тенденцій розвитку категорії суб'єкта військово-професійної діяльності щодо: а) розширення сфери її застосування і пошуку єдиного суб'єкта, який об'єднує в собі ці галузі; б) переведення категорії «суб'єкт» від опису якостей людини (відповідальність, ініціативність, наполегливість тощо) до виявлення процесуальних характеристик (самови-

значення, самосвідомість, саморегуляція тощо); в) розгляду категорії «суб'єкт» як системоутворювальної основи вивчення психічного світу людини.

Таким чином, розглянутий аналіз деяких поглядів на психологію суб'єкта свідчить про великий потенціал цього напрямку в психологічній науці, який потребує цілісного теоретико-методологічного обґрунтування та подальшого втілення у практику службової діяльності.

Література

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта / Б. Г. Ананьев // Человек и общество. – Вып. 2. – Л. : ЛГУ, 1967. – 249 с.
2. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2001. – 511 с.
3. Анциферова Л. И. Психологическое содержание феномена «субъект» и границы субъектно-деятельностного подхода / Л. И. Анциферова // Проблема субъекта в психологической науке. – М. : Академ. проект, 2000. – С. 27–42.
4. Абульханова К. Принцип субъекта в отечественной психологии / К. Абульханова // Психология. – 2005. – Т. 2. – № 4. – С. 3–22.
5. Татенко В. О. Психология в суб'єктному вимірі : моногр. / Татенко В. О. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
6. Селиванов В. В. Свойства субъекта и его жизненный цикл / В. В. Селиванов // Психология индивидуального и группового субъекта / [под ред. А. В. Брушлинского]. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 400 с.
7. Журавлев А. Л. Структура и личностные детерминанты экономического самоотношения субъекта / А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко // Психол. журнал, 2008. – Т. 29. – № 2. – С. 5–15.
8. Чудновский В. Э. О некоторых «болевых точках» становления личности / В. Э. Чудновский // Психол. журнал. – 2006. – Т. 27. – № 3. – С. 5–17.
9. Сергиенко Е. А. Психология субъекта: поиски и решения / Е. А. Сергиенко // Психол. журнал. – 2008. – Т. 29. – № 2. – С. 16–28.

Надійшла до редколегії 24.05.2009

Анотації

У статті проаналізовано результати теоретичних досліджень проблеми суб'єкта професійної діяльності. За наслідками проведеного аналізу визначені можливі критерії суб'єкта військово-професійної діяльності. Розвиваються положення щодо розробки категорії «суб'єкт» як одного із найбільш актуальних напрямків сучасних досліджень у професійній діяльності.

В статье анализируются результаты теоретических исследований проблемы субъекта профессиональной деятельности. По результатам проведенного анализа определены возможные критерии субъекта военно-профессиональной деятельности. Развиваются положения разработки категории «субъект» как одного из наиболее актуальных направлений современных исследований в профессиональной деятельности.

The results of theoretical researches of problem of subject of professional activity are analysed in the article. On results the conducted analysis the possible criteria of subject of military-professional activity are determined. Positions develop, that development of category a subject is one of the most actual directions of modern researches in professional activity.